

ликай несправедлівасць ад фальшеровъ; квитацыя восковнічымъ полоцкімъ; жона мая і лісьце закупныі въ себе маець [1].

Такім чынам, на падставе даследаванага матэрыялу можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ў галіне маёмаснай тэрміналогіі дзелавае мова старажытнай Полаччыны хоць і адчувала польскае моўнае ўздзеянне, але яно было яшчэ нязначным у параўнанні з наплывам паланізмаў, які ахапіў старабеларускую пісьменнасць у другой палове XVI ст. у сувязі з паланізацыяй грамадства.

ЛІТАРАТУРА

1. Даследаванне праводзіцца па выданні: Полоцкие грамоты XIII - начала XVI вв., т. I-IV. М., 1977-1982; пры падачы ілюстрацыйнага матэрыялу ўказваюцца том і старонка гэтага выдання.
2. **Анічэнка У.В.** Лексіка-семантычныя змены ва ўсходнеславянскіх мовах // Беларуская мова і мовазнаўства: Міжвузаўскі зборнік. 1976. Вып. 4. С. 3-12.
3. **Булыка А.М.** Даўнія запазычаныя беларускай мовы. Мн.: Навука і тэхніка, 1972. 382с.
4. **Смолина К.П.** Лексика имущественной сферы в русском языке XI-XVII вв. М.: Наука, 1990. 208 с.
5. **Вабаданова Л.І.** Агульныя назвы адзення ў помніках беларускай пісьменнасці XV-XVII стст. // Беларуская лінгвістыка. Вып. 23. С.41-48.

S U M M A R Y

The paper deals with the Polish lexical influence on the set of words, which were used in the property sphere of the Old Byelorussian language. The author also differentiates the property sphere lexics depending on purpose of use.

УДК 808.26-3(022)

В.Э. Зіманскі

Аб структуры лексіка-семантычнай групы "Разумовыя здольнасці чалавека" ў старажытнай беларускай мове

Праблема сістэмнага вывучэння лексікі заўсёды была цэнтрам увагі лінгвістаў. Яе вырашэнню спрыяла распрацоўка тэарэтычнага аспекту пытання, стварэнне і развіццё тэорыі семантычных палёў, размежаванне паняццяў "семантычнае поле", "лексіка-семантычная група", "прадметна-тэматычная група", напрацоўкі ў галіне семасіялогіі (працы Л.Васільева [1], Г.Уфімцавай [2], Ю. Каравулава [3], А. Міхневіча [4] і інш.). Ёсць спробы выявіць іерархічныя адносіны ўнутры лексічнай сістэмы беларускай мовы [5]. У даследаваннях апошніх гадоў апісаны тыя лексіка-семантычныя групы, у якіх кампаненты характарызуюцца пэўным дэнататам (працы А. Груцо [6], Н.Памецькі [7], І. Шадурскага [8] і інш.). Лексіка-семантычныя групы, кампаненты якіх аб'яднаны агульнасцю паняцця, абазначаюць волевыяўленне, псіхічную, разумовую дзейнасць, эмацыянальны стан, інтэлектуальныя здольнасці і пад., наадварот, даследаваны ў меншай ступені (працы Д. Арлоўскага [9], А. Рудэнка [10], Л. Чумак, С. Прохаравай [11] і некаторыя інш.). З гэтай прычыны спынімся на аналізе структуры і характару

сувязей кампанентаў ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека" з іншымі ЛСГ у старажытнай беларускай мове.

У ходзе дыстрыбутыўнага аналізу матэрыялу [12] выяўлена, што значэнні слоў даследаванай ЛСГ у старажытнай беларускай мове аб'яднаны інварыянтам 'характарыстыка разумовых здольнасцей', аднак па ступені дамінавання гэтага кампанента значэння ў семеме дадзеныя словы неаднародныя. Натуральна, што ядро ЛСГ утвараюць словы, у значэнні якіх названы інварыянт дамінуе: *безроzumный* 'нераzumны, безразважны', *безумный* 'нераzumны, безразважны', *богатоумный* 'вельмі разумны', *великоразумный* 'сталы розумам', *всемудрый* 'прамудры', *глубокоумный* 'вялікага розуму', *глупень* 'дурны, нераzumны, недарэчны', *добрый* 'разумны, мудры', *докомикть* 'мудрэц', *долгоумный* 'разумны, надзелены мудрасцю', *домыслный* 'кемлівы', *кель* 'дурань' і інш.: Вечне речі звыкли то люде бачніи письмомъ варовати (АСД, 1, 1707).

Характэрным для слоў ядра ЛСГ з'яўляецца тое, што кожнае з іх можа выяўляць ацэнку разумовых здольнасцей чалавека прама, непасрэдна. Сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей' выразная, яна з'яўляецца катэгарыяльнай, асноўнай у значэнні слова.

У ядро разглядаемай ЛСГ увайшлі таксама словы, якія характарызуюць здольнасць чалавека запамінаць, захоўваць у памяці патрэбную інфармацыю: *вспоминающий, запоминалый, запометливый* 'забыўчывы' і пад.

Вакол ядра разглядаемай ЛСГ групуюцца словы, якія не даюць непасрэднай характарыстыкі разумовых здольнасцей чалавека, але семантыка якіх падразумявае наяўнасць адпаведнай ацэнкі; чалавек характарызуецца ў плане разумовых здольнасцей ускосна. У структуры значэння гэтых слоў сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей' паслабляецца за кошт актывізацыі іншых кампанентаў значэння, што аддаляе гэту групоўку слоў непасрэдна ад ядра ЛСГ: *бачность* 'розум, мудрасць, кемлівасць', *безумие* 'безразважнасць, глупства', *буйство* 'глупства', *взрокъ* 'здольнасць разумець, адчуваць', *вымова* 'красамоўства', *довтиль* 'досціп, кемлівасць, дасціпны розум', *зрозуменье* 'здольнасць разумець, спасцігаць розумам сэнс чаго-небудзь', *змысл* 'разуменне' і інш. Гэтыя словы аб'яднаны паміж сабой і з ядром ЛСГ інварыянтам 'характарыстыка разумовых здольнасцей'; характарыстыка пры гэтым адбываецца апасродкавана: Црь оуслышаль своихъ лъживых болвановъ скверность и безоумье мощное (Чэцця, 56).

Шэраг слоў гэтай групы (*вспаметанье* 'напамін, успамін', *запомненье* 'забыццё', *запоменутие* 'забыццё' і пад.) называюць працэсы, звязаныя з праяўленнем памяці чалавека.

Да групы слоў, размешчаных паміж ядром і перыферыяй, мы аднеслі таксама словы *бадачъ* 'той, хто вывучае, распытвае, знаўца', *ведающий* 'які ведае, дасведчаны', *всеведающий* 'які ўсё ведае', *всеведецъ* 'той, хто ўсё ведае' і пад. Сема 'сукупнасць атрыманых звестак' збліжае гэтыя словы з ЛСГ 'Веды', аднак у семантыцы гэтых слоў пазіцыі семы 'характарыстыка разумовых здольнасцей' даволі моцныя, таму аднясенне іх да гэтай групоўкі правамернае: За проступку земли бояръ ее а за члка розумного ведаючего такеж пробавить (зб., 262, 107 б).

Перыферыйнае становішча ў ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека" ў старажытнай беларускай мове займаюць словы, значэнне якіх побач з семай – інварыянтам утрымлівае іншыя кампаненты, адзін з якіх у значэнні слова дамінуе. Дадзеныя словы не могуць непасрэдна ахарактарызаваць чалавека ў плане яго разумовых здольнасцей, таму што адпаведна сема-дамінанце адносяцца і да іншых ЛСГ.

Найбольш цесныя ў гэтым плане сувязі разглядаемай ЛСГ з ЛСГ "Разумовая дзейнасць": *взглядъ* 'пункт погляду, думка', *вотумъ* 'голас, думка, меркаванне', *голос* 'меркаванне, выказванне', *делиберация* 'абмеркаванне, абдумванне, разгляд', *домысль* 'домысел, здагадка', *замышление* 'роздум, разважанне' і пад. Інварыянт 'характарыстыка разумовых здольнасцей' атрымліваецца ўскосна; на першы план выступаюць семы 'разумовая дзейнасць' або 'прадукт разумовай дзейнасці': Не чинечи кгрунтоваго на тую обмову респонсу на делиберацию себе до двохъ недель взяли (АВК, VIII, 92, 1610).

На перыферыі разглядаемай ЛСГ знаходзяцца словы, што маюць у сваім значэнні сему-дамінанту 'дасведчанасць у якой-небудзь галіне', якая пераважае выдзелены намі інварыянт. Гэтыя словы ўваходзяць у ЛСГ "Веды", з'яўляючыся часткай перыферыі ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека" ў выніку іх перакрывавання: *веданье* 'веданне, пазнанне', *всеведомость* 'усёведанне', *грамота* 'ўменне чытаць і пісаць', *знание* 'веданне' і пад.: Потребно есть веданье техъ сродковъ и способов в томъ веденью насъ суживаныхъ, протож еи коротко припомню (Апакр., 205).

Перыферыйнае становішча ў разглядаемай ЛСГ займаюць словы, у значэнні якіх дамінуе сема 'прадукт творчага ўяўлення', што суадносіць гэтыя словы з ЛСГ "Фантазія": *вымысль* 'выдумка', *домненье* 'ўяўленне, фантазія', *довнеманое*, *зъявление* 'тое, што створана ўяўленнем; уяўленне'; станоўчая ці адмоўная ацэнка разумовых здольнасцей вынікае з кантэксту: пра гэта сведчаць наяўнасць або адсутнасць станоўчых вынікаў, іх дарэчнасць / недарэчнасць і г.д.: Отдалилися люде от справ добрых, и бол'ше зезволяют на довнеманное а нежли похваляют самую истоту (Каз. Кір., 100 б - 102).

Паводзіны чалавека прадвызначаюцца рознымі фактарамі: складам яго характару, абставінамі, псіхічным складам чалавека і інш. З пункту погляду здаровага сэнсу паводзіны людзей могуць быць разумнымі ці неразумнымі. У такім разе можна гаварыць, што пэўны тып паводзін адлюстроўвае пэўныя здольнасці асобы, а значыць, у значэнні слоў, што характарызуюць такі тып паводзін, прысутнічае сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей'. Такія словы можна таксама аднесці на перыферыю разглядаемай ЛСГ: *безрозсудный* 'безразважны', *безумница* 'безразважны чалавек', *бессловный* 'безразважны', *вдячный* 'разважлівы', *ветренный* 'легкадумны, непастаянны', *безрозумие* 'безразважнасць', *доброразумье* 'разважнасць', *безсоветие* 'безразважнасць' і пад.: Обличил их безрозумие и учыл их (зб. 752, 23 б).

Безрозумие – безразважныя ўчынкi і паводзіны людзей, па якіх можна меркаваць пра іх невысокія разумовыя здольнасці.

Аналізуючы словы-характарыстыкі разумовых здольнасцей чалавека, можна заўважыць, што сема 'разумовы' ў агульным значэнні слова 'схільнасць да якой-небудзь дзейнасці, да занятку чым-небудзь' можа не быць вядучай. Здольнасці чалавека могуць быць прыгодныя, могуць быць звязаны з дзейнасцю органаў пачуццяў, з сацыяльнай актыўнасцю чалавека, з яго ўменнем паводзіць сябе сярод людзей. У такім разе сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей' выяўляецца праз кантэкст, а слова адносіцца на перыферыю ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека": *годный* 'прыгодны, здольны': Тые светъки нижэй написанные быти не могут ... которые тэстаментов своих чинити не годны (КЗ, 705, 1498) – сведкі, не здольныя падпісацца пад сваімі паказаннямі, атрымліваюць ускосную характарыстыку разумовых здольнасцей. Сярод слоў гэтай групы *здатный* 'здатны, здольны, выдатны', *делный* 'дзелавы, здольны, вопытны, таленавіты', *делность* 'дзелавітасць, талент, уменні, майстэрства' і пад.

Вынаходлівасць чалавека, яго здольнасць адшукаць новае рашэнне праблемы, арыгінальнае выйсце з якой-небудзь сітуацыі, уменне ствараць прыწყыва новую рэч можа абাপірацца і на здольнасці, і на талент, і на веды, і на ўменні і адлюстроўваюць у такім выпадку яго разумовыя якасці. Слова трапляе на перыферыю разглядаемай ЛСГ, мяжуючы з ЛСГ "Вынаходніцтва": *вымыслны* 'прыдуманы, вынаходлівы': То сут вымыслныя рэчы ку прышлой гісторыі не залежат (Бельск., 91) – характарыстыка рэчаў дае ўскосную ацэнку разумовым здольнасцям іх стваральніка. Аналагічна: вынайдены, вымышленне, інвенцыя, франт, шалбер.

Пэўныя ўменні чалавека, вопыт як сукупнасць уменняў, ведаў і здольнасцей таксама абাপіраюцца на пэўныя інтэлектуальныя магчымасці, станючая ці адмоўная характарыстыка якіх выяўляецца з кантэксту. Слова трапляе на перыферыю ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека", мяжуючы з ЛСГ "Уменні, вопыт": *беглы* 'умелы, дасведчаны, майстэрскі, вопытны, мудры', *горазды* 'умелы', *беглост* 'дасканаласць ведання справы, умельства, вопытнасць, майстэрства' і пад.: Иларионъ ... был всим милый и в науце красомовной беглый (зб. 752, 446 б).

На перыферыю ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека" трапілі таксама словы, якія ўваходзяць у ЛСГ "Свядомасць" (вотвержение 'усведамленне' – працэс, які ажыццяўляецца на базе станючых, як правіла, разумовых здольнасцей чалавека: Што писалъ стый Лука и Марко Матфеи хсва слова всеправое бжественное писание ... всемъ верным людем на вотвержение безъ него жъ не может стати вера (Чэцця, 191 б), у ЛСГ "Прафесія, род заняткаў" (*доктор* 'вучоны чалавек, знаўца Бібліі, царкоўны пісьменнік, настаўнік', *блавестнік* 'прапаведнік' і пад.).

Такім чынам, структура ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека" ў старажытнай беларускай мове з'яўляецца канцэнтрычнай: яна складаецца з ядра, перыферыі і групы слоў, размешчаных паміж ядром і перыферыяй.

Ядро ЛСГ складаюць словы, у значэнні якіх сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей' дамінуе; такія словы непасрэдна характарызуюць чалавека, даючы станючую ці адмоўную ацэнку разумовым здольнасцям; кантэкст для выяўлення інварыянта неабавязковы, ён (інварыянт) вынікае непасрэдна са слоўнікавай дэфініцыі.

Паміж ядром і перыферыяй размешчаны словы, у значэнні якіх сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей' некалькі аслаблена за кошт узмацнення іншых кампанентаў значэння, сярод якіх 'праяўленне разумовых здольнасцей', 'паводзіны', 'прыроджаныя здольнасці', 'разумовая дзейнасць', 'сукупнасць атрыманых звестак', 'праяўленне здольнасцей чалавечай памяці'. Характарыстыка разумовых здольнасцей пачынае набываць ускосны характар, вырастае роля кантэксту ў выяўленні інварыянта.

Перыферыянае становішча ў разгледжанай ЛСГ займаюць словы, у значэнні якіх сема 'характарыстыка разумовых здольнасцей' займае залежнае становішча. З дапамогай гэтых слоў немагчыма непасрэдна ахарактарызаваць чалавека ў плане яго разумовых здольнасцей, для выяўлення інварыянта неабходны кантэкст, сама ж характарыстыка заўсёды апасродкавана. Паводле дамінуючых кампанентаў значэння словы перыферыі кантактуюць з іншымі ЛСГ: "Разумовая дзейнасць", "Веды", "Фантазія", "Свядомасць", "Паводзіны, культура", "Прафесія, род заняткаў", "Уменні, вопыт".

Такім чынам, ЛСГ "Разумовыя здольнасці чалавека" ў старажытнай беларускай мове – адкрытая, незамкнёная структура. Яе элементы звязаны паміж сабой і з іншымі ЛСГ сістэмы мовы інварыянтам 'характарыстыка разумовых здольнасцей'; для яе ўласціва дыферэнцыяцыя па лініі станючая/адмоўная характарыстыка разумовых здольнасцей (у межах элементаў адной тэматыч-

най групы), а таксама наяўнасць дыферэнцыяльных элементаў значэння, якія абумоўліваюць сувязь разгледжанай ЛСГ з іншымі ЛСГ сістэмы мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. **Васильев Л.М.** Теория семантических полей // Вопросы языкознания. 1971, №5. С.105-113.
2. **Уфимцева А.А.** Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. М.: Наука, 1986. 239 с.
3. **Караулов Ю.Н.** Общая и русская идеография. Мн.: Наука, 1976. 355 с.
4. **Міхневіч А.Я.** Да методыкі лексіка-семантычнай класіфікацыі назоўнікаў // Беларуская мова. (Даследаванні па лексікалогіі). Мн., 1965. С. 179-184.
5. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. / Пад рэд. **Баханькова А.Я.** Мн.: Навука і тэхніка, 1994. 463 с.
6. **Груцо А.П.** Аб некаторых прадметна-бытавых назвах ў беларускіх народных гаворках // Беларуская мова. (Даследаванні па лексікалогіі). М., 1965. С. 124-133.
7. **Памецька Н.К.** Абазначэнні войска і яго частак у старабеларускай пісьменнасці // Веснік АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1983, №3. С. 105-113.
8. **Шадурскі І.В.** Аб тэматычным вывучэнні лексікі старабеларускай мовы. // Беларускі лінгвістычны зборнік. Мн., 1966. С.175-182.
9. **Арлоўскі Д.А.** Семантычная характарыстыка сучаснай беларускай абстрактнай лексікі // Веснік БДУ. Серыя 4. 1991, № 1. С. 46-49.
10. **Рудэнка А.М.** Прыметнікі-характарыстыкі разумовых здольнасцей чалавека ў беларускай мове і помніках беларускага пісьменства // Веснік БДУ. Серыя 4. 1991, № 1. С. 32-36.
11. **Прохарава С.М., Чумак Л.М.** Поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці ў святле вербацэнтрэчнай тэорыі сказа // Веснік БДУ. Серыя 4. 1985, № 1. С. 52-54.
12. Матэрыялам для артыкула паслужылі дадзеныя **"Гістарычнага слоўніка беларускай мовы"** (Мн., 1972-1997), часткова – манаграфіі **А. Булыкі** "Даўнія запазычанні беларускай мовы" (Мн., 1972) і **"Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст."** (Мн., 1980).

S U M M A R Y

The article deals with the lexical and semantic group "The mental abilities of man" and discovers the hierarchical relations in this LSG. The article also deals with the connections between this LSG and other LSGs of the system of the Old Byelorussian language.